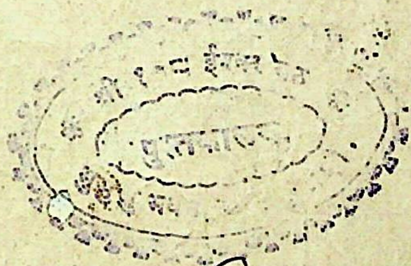
अ २८
क१ ५७
३६९

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

❀ श्रीगणेशाय नमः ❀

निघण्टुसमाम्नाय

त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देवदेव॥
सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग् भवेत्॥

श्री १०८ ... पुस्तकालय, ... भवन, ...

प्रथमवार ५, क्लाइव रो, सम्वत् २००८
५००० कलकत्ता सन् १९५२

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

दो शब्द

वेद लोकगुरु परब्रह्म परमात्मा के आदि निःश्वास के रूप में आविर्भूत होकर अनादिकाल से ज्ञानप्रसार द्वारा संसार का उपकार साधन कर रहे हैं। संसार में वर्तमान भूत और भविष्य के ज्ञान का आदि-मूल स्रोत यह महान् शब्दराशि है। इसी से भूमण्डल की सारी विद्यायें निकली हैं; इसीलिये महर्षि मनु कहते हैं वेद सर्वज्ञानमय हैं। "सर्वज्ञानमयो हि सः (मनु० २।७)"

सार्वभौम ज्ञानविज्ञान की राशि इस वेदनिधि का ज्ञान सम्पादन करने के लिये छन्द, कल्प, शिक्षा, निरुक्त, ज्यौतिष एवं व्याकरण इन छे अङ्गों का ज्ञान नितान्त आवश्यक है। निरुक्त के ही निघण्टु भाग को छात्रवृन्द के सौकर्य के लिये केवल मूल रूप ही यह "निघण्टुसमाम्नाय" उपस्थित किया जाता है। इसके एकाग्र कण्ठस्थ, स्मरण एवं अध्ययन से वेदार्थ के क्रमिक अवबोध में अधिक सहायता मिलेगी ऐसी हमारी मान्यता है। निघण्टु का यह विशेष प्रयोजन है कि वेद में यत्र तत्र सर्वत्र उपलब्ध सभी पारिभाषिक एवं महत्त्वपूर्ण शब्दों का इस में प्रायेण अर्थकथन हुआ है, जिससे वेद के समुपबृंहित अर्थ का सरलता से ज्ञान हो।

"निघण्टुसमाम्नाय "का यह प्रकाशन-प्रयत्न कोमलमति बालकों की वेद के निघण्टु भाग में प्रवृत्ति बढ़े और वे अपने बढ़ते हुए ज्ञान विज्ञान से वेदार्थ का शुद्ध ज्ञान प्राप्त करें इस आशय से हुआ है। सभी वेद विद् एवं वेदार्थ जिज्ञासु अधिकारी पटु बटु वृन्द इसके प्रचार में सहायक होंगें तो हम अपना प्रयत्न सफल समझेंगें।

"विश्वानि देवसवितर्दुरितानि परासुव। यद्भद्रं तन्न आसुव॥"

कलकत्ता, भवदीय,

शिवरात्रि, २००८। ब्रह्मदत्त शास्त्री

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

* श्रीगणेशाय नमः *

निरुक्तम्

(निघण्टुः)

टीकाभूमिका।

महत्त्रय्यन्तकान्तारसञ्चारिकरिणं मुखे।
मदालदैत्यमातङ्गभङ्गे केसरिणं भजे॥ १॥

नमस्त्रिधाम्ने शिपिविष्टनाम्ने
निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम्।
अवाप यास्को विविधेषु यागे-
ष्वनेन चाम्नायमभिष्टुवानः॥ २॥

प्रणमामि यास्कभास्करं यो हृत्तमसः प्रकाशितपदार्थः।
यस्य भुवनत्रयीमिव गावः प्रकटां त्रयीं वितन्वन्ति॥ ३॥

वागीश्वरं वचोभिर्वसिष्ठमुख्यान्मुनींस्तपोभिश्च।
अनुकृतवन्तं वंदे पितामहं देवराजयज्वानम्॥ ४॥

आचार्यं शाब्दिकानामृचि यजुषि च यद्दृष्टतुल्यप्रभावम्,
वन्दे नैरुक्तवृत्तिक्रममुपनिषद्वल्लरीणामुपघ्नम्।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

आभक्तारं क्रतूनामवनिसुखकरप्रक्रियानुक्रियायै,
तातं यज्ञेश्वराख्यं प्रतिहततमसं ज्ञानभास्वन्मयूखैः ॥ ५॥
यज्वारङ्गेशपुरी—पर्य्यन्तग्रामवास्तव्यः ।
विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् ॥ ६ ॥

भगवता यास्केन समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्ड-रूपेण त्रिविधं गवादि-देवपत्न्यन्तं निर्ब्रुवता नैगम-देवता-काण्डपठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शितनिगमानि च, नैघण्टुककाण्डपरिपठितानान्तु गवाद्यपर्यन्तानामेकचत्वा-रिंशच्छतत्रयाधिकसहस्रं सामान्येन 'एतावन्त्यस्य सत्वस्य नाम-धेयानि'—इति व्याख्याय तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि, तथा कानिचिदेव दर्शितनिगमानि, अन्यानि तु ग्रन्थविस्तरभीत्या सामान्येन निर्वचनलक्षणस्योक्तत्वात् बुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं सुशक्यानि इत्यभिप्रायेण च उपेक्षितानि। स्कन्दस्वामी च तत एव निरुक्तमनुजगाम।

तत्र तु 'दिवश्चादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि षट्'—'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'- 'प्रपित्वे अभी-के इत्यादीनि च षड्विंशतिश्च' भाष्यकारेण बहुवक्तव्यत्वात् प्रकर-णश एव निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि। अतोऽन्येषां यथाक्रमेणानिरुक्तेर्निगमाप्रदर्शनाच्च स्वरूपमात्रमपि अध्ययना-देवावगन्तव्यम्। तच्चाध्ययनं कलियुगे प्रायेण विच्छिन्नसम्प्रदाय-मासीत्। ततश्च कोश एव शरणमासीत्। तेषु च केषुचिदर्थेषु-लेखकप्रमादादिभिः कानिचित्पदान्यधिकानि आसन्, अन्येषु

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

च कानिचिन्न्यूनानि, अपरेषु च कानिचिदपहाय कानिचित् विश्रस्तानि अक्षराणि च विपर्य्यस्तानि। एवं व्याकीर्णेषु कोशेषु नियमैकभूतस्य प्रतिपदनिर्वचननिगमप्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्य अभावात् नैघण्टुककाण्डमुत्सन्नप्राय-मासीत्।

ततश्च पाठसंशोधनार्थं बालानां सुगमत्वाय च तद्गतानां पदानां क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं,—स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य, नैगम-दैवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्यातानां प्रक्रिययोन्मीलयितव्यम्, बहुशस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुश्चायमस्मत्परिश्रमः।

इदश्च स्वमनीषिकया न क्रियते किन्तु नैघण्ट्वागतेष्वेव पदे-ष्वध्यर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गान्निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि। तेन च समाम्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिन्हं कृतम्, अतस्तेषां पाठ-शुद्धिस्तत्रैव शुद्धा। अन्येषाञ्च पदानामस्मत्कुले समाम्नाया-ध्ययनस्याविच्छेदात्,—श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्य-कृतौ नामानुक्रमण्याः आख्यातानुक्रमण्याः—स्वरानानुक्रमण्याः—निपातानुक्रमण्याः—निर्वन्धनानुक्रमण्याः—तदीयस्य भाष्यस्य च बहुशः पर्यालोचनात्,—बहुदेशसमानीतात् बहुकोशनिरीक्षणाच्च पाठः संशोधितः। निर्वचनश्च—निरुक्तं, (१) स्कन्दस्वामिकृतां

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

निरुक्तटीकां, (२) स्कन्दस्वामि (क)-भवस्वामि (ख)-राहदेव (ग) -श्रीनिवास (घ)-माधवदेव (ङ)-उवटभट्ट (च)-भास्करमिश्र (छ) भरतस्वाम्यादि (७)—विरचितानि वेदभाष्याणि, (३) पाणिनीयं व्याकरणं, (४) विशेषत उणादि (क) तद्वृत्ति, (ख) क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टुव्याख्यां, (५) भोजराजीयं व्याकरणं, (६) कमलनयनीय-निखिलपदसंस्कारांश्च (७) निरीक्ष्य क्रियते। तत्र च अस्मद्व्याख्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्कृतञ्च निर्वचनमुपादाय तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चेदुल्लिख्यते, अननुरूपन्तुकिञ्चिद् विपरिणमय्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणमनुसृत्य, निरुक्तिः क्रियते।

निगमश्च दक्षिणापथनिवासिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्यमानस्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, अदृष्टनिगमानाञ्च पदानां निगमा अन्वेष्याः।

अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो बुद्ध्या निरूप्य शुकभाषितवन्मनसि कुर्वन्तु॥

———

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

॥ अथ निघण्टुसमाम्नायः ॥

प्रथमोऽध्यायः।

१ गौः २ ग्मा। ३ ज्मा। ४ क्ष्मा। ५ क्षा। ६ क्षमा। ७ क्षोणी। ८ क्षितिः। ९ अवनिः १० उर्वी। ११ पृथ्वी। १२ मही। १३ रिपः। १४ अदितिः। १५ इला। १६ निर्ऋतिः। १७ भूः। १८ भूमिः। १९ पूषा। २० गातुः। २१ गोत्रेत्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ॥ १ ॥

१ हेम। २ चन्द्रम्। ३ रुक्मम्। ४ अयः ५ हिरण्यम्। ६ पेशः। ७ कृशनम्। ८ लोहम्। ९ कनकम्। १० काञ्चनम्। ११ भर्म। १२ अमृतम्। १२ मरुत्। १४ दत्रम्। १५ जातरूपमिति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

१ अम्बरम्। २ वियत्। ३ व्योम। ४ बर्हिः। ५ धन्व। ६ अन्तरिक्षम्। ७ आकाशम्। ८ आपः ९ पृथिवी। १० भूः। ११ स्वयम्भूः। १२ अध्वा। १३ पुष्करम्। १४ सगरः। १५ समुद्रः। १६ अध्वरमिति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

१ स्वः। २ पृश्निः। ३ नाकः। ४ गौः। ५ विष्टप्। ६ नभः इति षट् साधारणानि ॥ ४ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

१ खेदयः । २ किरणाः । ३ गावः । ४ रश्मयः । ५ अभीशवः । ६ दीधितयः । ७ गभस्तयः । ८ वनम् । ९ उस्राः । १० वसवः ११ मरीचिपाः । १२ मयूखाः १३ सप्तऋषयः । १४ साध्याः । १५ सुपर्णा इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

१ आताः । २ आशाः । ३ उपराः । ४ आष्ठाः । ५ काष्ठाः । ६ व्योम । ७ ककुभः । ८ हरित इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

१ श्यावी । २ क्षपा । ३ शर्वरी । ४ अक्तुः । ५ ऊर्म्या । ६ राम्या । ७ यम्या । ८ नम्या । ९ दोषा । १० नक्ता । ११ तमः । १२ रजः । १३ असिक्नी । १४ पयस्वती । १५ तमस्वती । १६ घृताची । १७ शिरिणा । १८ मोकी । १९ शोकी । २० ऊधः । २१ पयः । २२ हिमा । २३ वस्वीति त्रयोविंशतीरात्रिनामानि ॥७॥

१ विभावरी । २ सूनरी । ३ भास्वती । ४ ओदती । ५ चित्रामघा । ६ अर्जुनी । ७ वाजिनी । ८ वाजिनीवती । ९ सुम्नावरी । १० अहना । ११ द्योतना । १२ श्वेत्या । १३ अरुषी । १४ सूनृता १५ सुनृतावती । १६ सूनृतावरीति षोडशोषोनामानि ॥८॥

१ वस्तोः । २ द्युः । ३ भानुः । ४ वासरम् । ५ स्वसराणि । ६ घ्रंसः । ७ घर्मः । ८ घृणः । ९ दिनम् । १० दिवा । ११ दिवेदिवे । १२ द्यविद्यवीति द्वादशाहर्नामानि ॥ ९ ॥

१ अद्रिः । २ ग्रावा । ३ गोत्रः । ४ वलः । ५ अश्नः । ६ पुरुभोजाः । ७ वलिशानः । ८ अश्मा । ९ पर्वतः । १० गिरिः । ११ व्रजः । १२ चरुः । १३ वराहः १४ । शम्बरः । १५ रौहिणः । १६ रैवतः । १७ फलिगः । १८ उपरः । १९ उपलः । २० चमसः ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

२१ अहिः । २२ अभ्रम् । २३ बलाहकः । २४ मेघः । २५ दृतिः । २६ । ओदनः । २७ वृषन्धिः । २८ वृत्रः । २९ असुरः । ३० कोश-इति त्रिंशन्मेघनामानि ॥१०॥

१ श्लोकः । २ धारा । ३ इला । ४ गौः । ५ गौरी । ६ गान्धर्वी । ७ गभीरा । ८ गम्भीरा । ९ मन्द्रा । १० मन्द्राजनी । ११ वाशी । १२ वाणी । १३ वाणीची । १४ वाणः । १५ पविः । १६ भारती । १७ धमनिः । १८ नालीः । १९ मेलिः । २० मेना । २१ सूर्या । २२ सरस्वती । २३ निवित् । २४ स्वाहा । २५ वग्नुः । २६ उपब्दिः । २७ मायुः । २८ काकुत् । २९ जिह्वा । ३० घोषः । ३१ स्वरः । ३२ शब्दः । ३३ स्वनः । ३४ ऋक् । ३५ होत्रा । ३६ गीः । ३७ गाथा । ३८ गणः । ३९ धेना । ४० ग्नाः । ४१ विपा । ४ नना । ४३ कशा । ४४ धिषणा । ४५ नौः । ४६ अक्षरम् । ४७ मही । ४८ अदितिः । ४९ शची । ५० वाक् । ५१ अनुष्टुप् । ५२ धेनुः । ५३ वल्गुः । ५४ गल्दा । ५५ सरः । ५६ सुपर्णी । ५७ बेकुरेति सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामानि ॥ ॥

१ अर्णः । २ क्षोदः । ३ क्षद्मः । ४ नभः । ५ अम्भः । ६ कवन्धम् । ७ सलिलम् । ८ वाः । ९वनम् । १० घृतम् । ११ मधु । १२ पुरीषम् । १३ पिप्पलम् । १४ क्षीरम् । १५ विषम् । १६ रेतः । १७ कशः । १८ जन्म । १९ बृबूकम् । २० बुसम् । २१ तुग्र्या । २२ बर्बुरम् । २३ सुक्षेम । २४ धरुणम् । २५ सिरा । २६ अररिन्दानि । २७ ध्वस्मन्वत् । २८ जामि । २९ आयुधानि । ३० क्षपः । ३१ अहिः । ३२ अक्षरम् । ३३ स्रोतः । ३४ तृप्तिः । ३५ रसः ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

३६ उदकम्। ३७ पयः। ३८ सरः। ३९ भेषजम्। ४० सहः। ४१ शवः। ४२ यहः। ४३ ओजः। ४४ सुखम्। ४५ क्षत्रम्। ४६ आवयाः। ४७ शुभम्। ४८ यादुः। ४९ भूतम्। ५० भुवनम्। ५१ भविष्यत्। ५२ आपः। ५३ महत्। ५४ व्योम। ५५ यशः ५६ महः। ५७ सर्णीकम्। ५८ स्वृतीकम्। ५९ सतीनम्। ६० गहनम्। ६१ गभीरम्। ६२ गम्भरम्। ६३ ईम्। ६४ अन्नम्। ६५ हविः। ६६ सद्म। ६७ सदनम्। ६८ ऋतम्। ६९ योनिः। ७० ऋतस्य योनिः। ७१ सत्यम्। ७२ नीरम्। ७३ रयिः। ७४ सत्। ७५ पूर्णम्। ७६ सर्वम्। ७७ अक्षितम्। ७८ बर्हिः। ७९ नाम। ८० सर्पिः। ८१ अपः। ८२ पवित्रम्। ८३ अमृतम्। ८४ इन्दुः। ८५ हेम। ८६ स्वः। ८७ सर्गाः। ८८ शम्बरम्। ८९ अभ्वम्। ९० वपुः। ९१ अम्बु। ९२ तोयम्। ९३ तूयम्। ९४ कृपीटम्। ९५ शुक्रम्। ९६ तेजः। ९७ स्वधा। ९८ वारि। ९९ जलम्। १०० जलाषम्। १०१ इदमित्येकशतमुदकनामानि॥ १२॥

१ अवनयः। यव्याः। ३ खाः। ४ सीराः ५ स्रोत्याः। ६ एन्यः। ७ धुनयः। ८ रुजानाः ९ वक्षणाः १० खादो अर्णाः। ११ रोधचक्राः। १२ हरितः। १३ सरितः। १४ अग्रुवः। १५ नभन्वः। १६ वध्वः। १७ हिरण्यवर्णाः। १८ रोहितः। १९ सश्रुतः। २० अर्णाः। २१ सिन्धवः। २२ कुल्याः। २३ वर्यः। २४ उर्व्यः। २५ इरावत्यः। २६ पार्वत्यः। २७ स्रवन्त्यः। २८ ऊर्जस्वत्यः। २९ पयस्वत्यः। ३० तरस्वत्यः। ३१ सरस्वत्यः। ३२ हरस्वत्यः।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

३३ रोधस्वत्यः । ३४ भास्वत्यः । ३५ अजिराः । ३६ मातरः । ३७ नद्य इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

१ अत्यः । २ हयः । ३ अर्वा । ४ वाजी । ५ सप्तिः ६ वह्निः । ७ दधिक्राः ८ दधिक्रावा । ९ एतग्वः । १० एतशः । ११ पैद्वः । १२ दौर्गहः । १३ औच्चैश्रवसः । १४ तार्क्ष्यः । १५ आशुः । १६ ब्रध्नः । १७ अरुषः । १८ माँश्चत्वः । १९ अव्यथयः । २० श्येनासः । २१ सुपर्णाः । २२ पतङ्गाः । २३ नरः । २४ ह्वार्याणाम् । २५ हंसासः २६ अश्वा इति षड्विंशतिरश्वनामानि ॥ १४ ॥

१ हरी इन्द्रस्य । २ रोहितोऽग्नेः । ३ हरित आदित्यस्य । ४ रासभावश्विनोः । ५ अजाः पूष्णः । ६ पृषत्यो मरुताम् । ७ अरुण्यो गाव उषसाम् । ८ श्यावाः सवितुः । ९ विश्वरूपा बृहस्पतेः । १० नियुतो वायोरिति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

१ भ्राजते । २ भ्राशते । ३ भ्राश्यति । ४ दीदयति । ५ शोचति । ६ मन्दते । ७ भन्दते । ८ रोचते । ९ ज्योतते । १० द्योतते । ११ द्युमदित्येकादश ज्वलतिकर्माणः ॥ १६ ॥

१ जमत् । २ कल्मलीकिनम् । ३ जञ्जणाभवन् । ४ मल्मलाभवन् । ५ अर्चिः । ६ शोचिः । ७ तपः । ८ तेजः । ९ हरः । १० हृणिः । ११ शृङ्गाणि शृङ्गाणीत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि ॥ १७ ॥

गौर्हेमाम्बरं स्वः खेदय आताः श्यावी विभावरी वास्तोरद्रिः श्लोकोर्णोवनयोत्यो हरी इन्द्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

द्वितीयोऽध्यायः ।

१ अपः । २ अप्नः । ३ दंसः । ४ वेषः । ५ वेपः । ६ विष्ट्वी । ७ व्रतम् । ८ कर्वरम् । ९ करुणम् । १० शक्म । ११ क्रतुः । १२ करणानि । १३ करांसि । १४ करिक्रत् । १५ करन्ती । १६ चक्रत् । १७ कर्त्वम् । १८ कर्तोः । १९ कर्तवै । २० कृत्वी । २१ धीः । २२ शची । २३ शमी । २४ शिमी । २५ शक्तिः । २६ शिल्पमिति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥१॥

१ तुक् । २ तोकम् । ३ तनयः । ४ तोक्म । ५ तक्म ६ शेषः । ७ अप्नः । ८ गयः । ९ जाः । १० अपत्यम् । ११ यहुः । १२ सूनुः । नपात् । १४ प्रजा । १५ बीजमिति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

१ मनुष्याः । २ नरः । ३ धवाः । ४ जन्तवः । ५ विशः । ६ क्षितयः । ७ कृष्टयः । ८ चर्षणयः । ९ नहुषः । १० हरयः । ११ मर्याः । १२ मर्त्याः । १३ मर्ताः । १४ व्राताः । १५ तुर्वशाः । १६ द्रुह्यवः । १७ आयवः । १८ यदवः । १९ अनवः । २० पूरवः । २१ जगतः । २२ तस्थुषः । २३ पञ्चजनाः । २४ विवस्वन्तः । २५ पृतना इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ ३ ॥

१ आयती । २ च्यवाना । ३ अभीशू । ४ अप्नवाना । ५ विनङ्गृसौ । ६ गभस्ती । ७ करस्नौ । ८ बाहू । ९ भुरिजौ । १० क्षिपस्ती । ११ शक्वरी । १२ भरित्रे इति द्वादश बाहुनामानि ॥४॥

१ अग्रुवः । २ अण्व्यः । ३ क्षिपः । ४ त्रिशः । ५ शर्याः । ६ रशनाः । ७ धीतयः । ८ अथर्यः । ९ विपः । १० कक्ष्याः ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

११ अवनयः । १२ हरितः । १३ स्वसारः । १४ जामयः । १५ सनाभयः । १६ योक्त्राणि । १७ योजनानि । १८ धुरः । १९ शाखा । २० अभीशवः । २१ दीधितयः । २२ गभस्तय इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

१ वश्मि । २ उश्मसि । ३ वेति । ४ वेनति । ५ वेसति । ६ वाञ्छति । ७ वष्टि । ८ वनोति । ९ जुषते । १० हर्यति । ११ आचके । १२ उशिक । १३ मन्यते । १४ छन्त्सत् । १५ चाकनत् । १६ चकमानः । १७ कनति । १८ कानिषदित्यष्टादश कान्तिकर्माणः ॥६॥

१ अन्धः । २ वाजः । ३ पयः । ४ श्रवः । ५ पृक्ष । ६ पितुः । ७ सुतः । ८ सिनम् । ९ अवः । १० क्षु । ११ धासिः । १२ इरा । १३ इला । १४ इषम् । १५ ऊर्क् । १६ रसः । १७ स्वधा । १८ अर्कः । १९ क्षद्म । २० नेमः । २१ ससम् । २२ नमः । २३ आयुः । २४ सूनृता । २५ ब्रह्म । २६ वर्चः । २७ कीलालम् । २८ यश इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥७॥

१ आ वयति । २ भर्वति । ३ बभस्ति । ४ वेति । ५ वेवेष्टि । ६ अविष्यन् । ७ वप्सति । ८ भसथः । ९ बब्धाम् । १० ह्वरतीति दशात्तिकर्माणः ॥ ८ ॥

१ ओजः । २ पाजः । ३ शवः । ४ तवः । ५ तरः । ६ त्वक्षः । ७ शर्धः । ८ बाधः । ९ नृम्णम् । १० तविषी । ११ शुष्मम् । १२ शुष्णम् । १३ दक्षः । १४ वीलु । १५ च्यौत्नम् । १६ शूषम् । १७ सहः । १८ यहः । १९ वधः । २० वर्गः । २१ वृजनम् । २२ वृक् ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

२३ मज्मना । २४ पौंस्यानि । २५ धर्णसिः । २६ द्रविणम् । २७ स्यन्द्रासः । २८ शम्बरमित्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ९ ॥

१ मघम् । २ रेक्णः । ३ रिक्थम् । ४ वेदः । ५ वरिवः । ६ श्वात्रम् । ७ रत्नम् । ८ रयिः । ९ क्षत्रम् । १० भगः । ११ मीलहुम् । १२ गयः । १३ द्युम्नम् । १४ इन्द्रियम् । १५ वसु । १६ रायः । १७ राधः । १८ भोजनम् । १९ तना । २० नृम्णम् । २१ बन्धुः । २२ मेधा । २३ यशः । २४ ब्रह्म । २५ द्रविणम् । २६ श्रवः । २७ वृत्रम् । २८ वृतमित्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

१ अघ्न्या । २ उस्रा । ३ उस्रिया । ४ अही । ५ मही । ६ अदितिः । ७ इला । ८ जगती । ९ शक्करीति नव गो (मातृ) नामानि ॥ ११ ॥

१ रेलते । २ हलते । ३ भामते । ४ हृणीयते । ५ भ्रीणाति । ६ भ्रेषति । ७ दोधति । ८ वनुष्यति । ९ कम्पते । १० भोजत इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

१ हेलः । २ हरः । ३ हृणिः । ४ त्यजः ५ भामः । ६ एहः । ७ ह्वरः । ८ तपुषी । ९ जूर्णिः । १० मन्युः । ११ व्यथिरित्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

१ वर्तते । २ अयते । ३ लोटते । ४ लोठते । ५ स्यन्दते । ६ कसति । ७ सर्पति । ८ स्यमति । ९ स्रवति । १० स्रंसते । ११ अवति । १२ श्चोतति । १३ ध्वंसति । १४ वेनति । १५ मार्ष्टि । १६ भुरण्यति । १७ शवति । १८ कालयति । १९ पेलयति । २० कण्टति । २१ पिस्यति । २२ विस्यति । २३ मिस्यति । २४ प्रवते । २५ प्लवते । २६ च्यवते । २७ कवते । २८ गवते । २९ नवते । ३० क्षोदति ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

३१ नक्षति । ३२ सक्षति । ३३ म्यक्षति । ३४ सचति । ३५ ऋच्छति ।
३६ तुरीयति । ३७ चतति । ३८ अतति । ३९ गाति । ४० इयक्षति ।
४१ सश्चति । ४२ त्सरति । ४३ रंहति । ४४ यतते । ४५ भ्रमति ।
४६ ध्रजति । ४७ रजति । ४८ लजति । ४९ क्षियति । ५० धमति ।
५१ मिनाति । ५२ ऋण्वति । ५३ ऋणोति । ५४ स्वरति ।
५५ सिसर्ति । ५६ वेषिष्टि । ५७ योषिष्टि । ५८ रिणाति । ५९ रीयते ।
६० रेजति । ६१ दध्यति । ६२ दघ्नोति । ६३ युध्यति ।
६४ धन्वति । ६५ अरुषति । ६६ आर्यति । ६७ डीयते । ६८ तकति ।
६९ दीयति । ७० ईषति । ७१ फणति । ७२ हनति । ७३ अर्दति ।
७४ मर्दति । ७५ सस्र्तं । ७६ नसते । ७७ हर्यति । ७८ इयर्ति ।
७९ ईर्ते । ८० ईङ्खते । ८१ त्रयति । ८२ श्वात्रति । ८३ गन्ति ।
८४ आ गनीगन्ति । ८५ जङ्गन्ति । ८६ जिन्वति । ८७ जसति ।
८८ गमति । ८९ ध्रति । ९० ध्राति । ९१ भ्रयति । ९२ वहते ।
९३ रथर्यति । ९४ जेहते । ९५ ष्वःकति । ९६ क्षुम्पति ।
९७ प्साति । ९८ वाति । ९९ याति । १०० इषति ।
१०१ द्राति । १०२ द्रलति । १०३ पजति । १०४ जमति ।
१०५ जवति । १०६ वञ्चति । १०७ अनिति । १०८ पवते ।
१०९ हन्ति । ११० सेधति । १११ अगन् । ११२ अजगन् ।
११३ जिगाति । ११४ पतति । ११५ इन्वति । ११६ द्रमति ।
११७ द्रवति । ११८ वेति । ११९ हयन्तात् । १२० एति ।
१२१ जगायात् । १२२ अयथुरिति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥ ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

१ नु । २ मक्षु । ३ द्रवत । ४ ओपम् । ५ जीराः । ६ जूर्णिः । ७ शूर्ताः । ८ शूघनासः । ९ शीभम् । १० तृषु । ११ तूयम् । १२ तूर्णिः । १३ अजिरम् । १४ भुरण्युः । १५ शु । १६ आशु । १७ प्राशुः । १८ तूतुजिः । १९ तूतुजानः २० तुज्यमानासः । २१ अज्राः । २२ साचीवित् । २३ द्युगत् । २४ ताजत् । २५ तरणिः । २६ वातरंहा इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

१ तलित् । २ आसात् । ३ अम्बरम् । ४ तुर्वशे । ५ अस्तमीके । ६ आके । ७ उपाके । ८ अर्वाके ९ अन्तमानाम् । १० अवमे । ११ उपम इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

१ रणः २ विवाक् । ३ विखादः । ४ नदनुः ५ भरे । ६ आक्रन्दे ७ आहवे । ८ आजौ । ९ पृतनाज्यम् । १० अभीके । ११ समीके । १२ ममसत्यम् । १३ नेमधिता । १४ सङ्काः । १५ समितिः । १६ समनम् । १७ मीलहे । १८ पृतनाः १९ स्पृधः । २० मृधः । २१ पृत्सु । २२ समत्सु । २३ समर्ये । २४ समरणे । २५ समोहे । २६ समिथे । २७ संख्ये । २८ संगे । २९ संयुगे । ३० सङ्गथे । ३१ सङ्गमे । ३२ वृत्रतूर्ये । ३३ पृक्षे । ३४ आणौ । ३५ शूरसातौ । ३६ वाजसातौ । ३७ समनीके । ३८ खले । ३९ खजे । ४० पौंस्ये । ४१ महाधने । ४२ वाजे । ४३ अज्म । ४४ सद्म । ४५ संयत । ४६ संवत इति षट्चत्वारिंशत्सङ्ग्रामनामानि ॥ १७ ॥

१ इन्वति । २ नक्षति । ३ आक्षाणः । ४ आनट् । ५ आष्ट । ६ आपानः । ७ अशत् । ८ नशत् । ९ आनशे । १० अश्नुत इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

१ दभ्नोति । २ श्नथति । ३ ध्वरति । ४ धूर्वति । ५ वृणक्ति । ६ वृश्चति । ७ कृण्वति । ८ कृन्तति । ९ श्वसिति । १० नभते । ११ अर्दयति । १२ स्तृणाति । १३ स्नेहयति । १४ यातयति । १५ स्फुरति । १६ स्फुलति । १७ निवपन्तु । १८ अवतिरति । १९ वियातः । २० आ तिरत् । २१ तलित् । २२ आखण्डल । २३ द्रूणाति । २४ रम्णाति । २५ श्रृणाति । २६ शम्नाति । २७ तृणेलिह । २८ ताह्वि । २९ नितोशते । ३० निबर्हयति । ३१ मिनाति । ३२ मिनोति । ३३ धमतीति त्रयस्त्रिंशद्वधकर्माणः ॥ १९ ॥

१ दिद्य त् । २ नेमिः । ३ हेतिः । ४ नमः । ५ पविः । ६ सृकः । ७ वृकः । ८ वधः । ९ वज्रः । १० अर्कः । ११ कुत्सः । १२ कुलिशः । १३ तुञ्जः । १४ तिग्मः । १५ मेनिः । १६ स्वधितिः । १७ सायकः । १८ परशुरित्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

१ इरज्यति । २ पत्यते । ३ क्षयति । ४ राजतीति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥

१ राष्ट्री । २ अर्यः ३ नियुत्वान् । ४ इन इन इति चत्वारीश्वरनामानि ॥ २२ ॥

अपस्तुङ्नुष्या आयती अग्रुवो वश्म्यन्ध आवयत्योजो मघमघ्न्या रैलते हेलो घर्तते नु तलिद्रण इन्वति दभ्नोति विद्युदिरज्यति राष्ट्रीति द्वाविंशतिः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तृतीयोऽध्यायः ।

१ उरु । २ तुवि । ३ पुरु । ४ भूरि । ५ शश्वत् । ६ विश्वम् । ७ परीणसा । ८ व्यानशिः । ९ शतम् । १० सहस्रम् । ११ सलिलम् । १२ कुविदिति द्वादश बहुनामानि ॥ १

१ ऋहन् । २ ह्रस्वः । ३ निघृष्वः । ४ मायुकः । ५ प्रतिष्ठा । ६ कृधु । ७ वम्रकः । ८ दभ्रम् । ९ अर्भकः । १० क्षुल्लकः । ११ अल्प इत्येकादश ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

१ महत् । २ ब्रध्नः । ३ ऋष्वः । ४ वृहत् । ५ उक्षितः । ६ तवसः । ७ तविषः । ८ महिषः । ९ अभ्वः । १० ऋभुक्षाः । ११ उक्षा । १२ विहायाः । १३ यह्वः । १४ ववक्षिथ । १५ विवक्षसे । १६ अम्भृण । १७ माहिनः । १८ गभीरः । १९ ककुहः । २० रभसः । २१ व्राधन् । २२ विरप्शी । २३ अद्भुतम् । २४ बंहिष्ठः । २५ बर्हिषदिति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥

१ गयः । २ कृदरः । ३ गर्तः । ४ हर्म्यम् । ५ अस्तम् । ६ पस्त्यम् । ७ दुरोणे । ८ नीलम् । ९ दुर्याः । १० स्वसराणि । अमा । १२ दमे । १३ कृत्तिः । १४ योनिः । १५ सद्म । १६ शरणम् । १७ वरूथम् । १८ छर्दिः । १९ छदिः । २० छाया । २१ शर्म । २२ अज्मेति द्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥ ४ ॥

१ इरज्यति । २ विधेम । ३ सपर्यति । ४ नमस्यति । ५ दुवस्यति । ६ ऋध्नोति । ७ ऋणद्धि । ८ ऋच्छति । ९ सपति । १० विवासतीति दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

१ शिम्बाता । २ शतरा । ३ शातपन्ता । ४ शिल्गुः । ५ स्यूमकम् । ६ शेवृधम् । ७ मयः । ८ सुग्म्यम् । ९ सुदिनम् । १० शूषम् । ११ शुनम् । १२ शग्मम् । १३ भेषजम् । १४ जलाषम् । १५ स्योनम् । १६ सुम्नम् । १७ शेवम् । १८ शिवम् । १९ शम् । २० कमिति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

१ निर्णिक् । २ वव्रिः । ३ वर्पः । ४ वपुः । ५ अमतिः । ६ अप्सः । ७ प्सुः ८ अप्नः । ९ पिष्टम् । १० पेशः । ११ कृशनम् । १२ मरुत् । १३ अर्जुनम् । १४ ताम्रम् । १५ अरुषम् । १६ शिल्पमिति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

१ अस्त्रेमा । २ अनेमा । ३ अनेद्यः । ४ अनवद्यः । ५ अनभिशस्त्यः । ६ उक्थ्यः । ७ सुनीथः । ८ पाकः । ९ वामः । १० वयुनमिति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

१ केतुः । २ केतः । ३ चेतः । ४ चित्तम् । ५ क्रतुः । ६ असुः । ७ धीः । ८ शची । ९ माया । १० वयुनम् । ११ अभिख्येत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

१ बट् । २ श्रत् । ३ सत्रा । ४ अद्धा । ५ इत्था । ६ ऋतमिति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

१ चिक्यत् । २ चाकनत् । ३ अचक्ष्म । ४ चष्टे । ५ विचष्टे ६ विचर्षणिः । ७ विश्वचर्षणिः । ८ अव चाकशदित्यष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

१ हिकम् । २ नुकम् । ३ सुकम् । ४ आहिकम् । ५ आकीम् ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

६ नकिः। ७ माकिः। ८ नकीम्। ९ आकृतमिति नवोत्तराणि पदानि सर्वपद समाम्नानाय ॥ १२ ॥

१ इदमिव। २ इदं यथा। ३ अग्निर्न ये। ४ चतुरश्चिद्ददमानात्। ५ ब्राह्मणा व्रतचारिणः। ६ वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ७ जार आ भगम्। ८ मेषो भूतोऽभि यन्नयः। ९ तद्रूपः। १० तद्वर्णः ११ तद्वत्। १२ तथेत्युपमाः ॥ १३ ॥

१ अर्चति। २ गायति। ३ रेभति। ४ स्तोभति। ५ गूर्धयति। ६ गृणाति। ७ जरते। ८ ह्वयते। ९ नदति। १० पृच्छति। ११ रिहति। १२ धमति। १३ कृपायति। १४ कृपण्यति। १५ पनस्यति। १६ पनायते। १७ वल्गूयति। १८ मन्दते। १९ भन्दते। २० छन्दति। २१ छन्दयते। २२ शशमानः। २३ रञ्जयति। २४ रजयति। २५ शंसति। २६ स्तौति। २७ यौति। २८ रौति। २९ नौति। ३० भनति। ३१ पणायति। ३२ पणते। ३३ सपति। ३४ पपृक्षाः। ३५ महयति। ३६ वाजयति। ३७ पूजयति। ३८ मन्यते। ३९ मदति। ४० रसति। ४१ स्वरति। ४२ वेनति। ४३ मन्द्रयते। ४४ जल्पतीति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥

१ विप्रः। २ विग्रः। ३ गृत्सः। ४ धीरः। ५ वेनः। ६ वेधाः। ७ कण्वः। ८ ऋभुः। ९ नवेदाः। १० कविः। ११ मनीषी। १२ मन्धाता। १३ विधाता। १४ विपः। १५ मनश्चित्। १६ विपश्चित्। १७ विपन्यवः। १८ आकेनिपः। १९ उशिजः। २० कीस्तासः। २१ अद्धातयः। २२ मतयः। २३ मतुथाः। २४ वाघत इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि ॥ १५ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

१ रेभः। २ जरिता। ३ कारुः। ४ नदः। ५ स्तामुः। ६ कीरिः। ७ गौः। ८ सूरिः। ९ नादः। १० छन्दः। ११ स्तुप्। १२ रुद्रः। १३ कृपण्युरिति त्रयोदश स्तोतृनामानि ॥ १६ ॥

१ यज्ञः। २ वेनः। ३ अध्वरः। ४ मेधः। ५ विदथः। ६ नार्यः। ७ सवनम्। ८ होत्रा। ९ इष्टिः। १० देवताता। ११ मखः। १२ विष्णुः। १३ इन्दुः। १४ प्रजापतिः। १५ घर्म इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

१ भरताः। २ कुरवः। ३ वाघतः। ४ वृक्तबर्हिषः। ५ यतस्रुचः। ६ मारुतः। ७ सबाधः। ८ देवयव इत्यष्टावृत्विङ्नामानि ॥ १८ ॥

१ ईमहे। २ यामि। ३ मन्महे। ४ दद्धि। ५ शग्धि। ६ पूर्धि। ७ मिमिड्ढि। ८ मिमीहि। ९ रिरिड्ढि। १० रिरीहि। ११ पीपरत्। १२ यन्तारः। १३ यन्धि। १४ इषुध्यति। १५ मदेमहि। १६ मनामहे। १७ मायत इति सप्तदश याच्ञाकर्माणः ॥ १९ ॥

१ दाति। २ दाशति। ३ दासति। ४ राति। ५ रासति। ६ पृणक्षि। ७ पृणाति। ८ शिक्षति। ९ तुञ्जति। १० मंहत इति दश दानकर्माणः ॥ २० ॥

१ परिस्रव। २ पवस्व। ३ अभ्यर्ष। ४ आशिष इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः ॥ २१ ॥

१ स्वपिति। २ सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

१ कूपः। २ कातुः। ३ कर्त। ४ वव्रः। ५ काटः। ६ खातः। ७ अवतः। ८ क्रिविः। ९ सूदः। १० उत्सः। ११ ऋश्यदात्।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

१२ कारोतरात्। १३ कुशयः। १४ केवट इति चतुर्दश कूपनामानि ॥ २३ ॥

१ तृपुः। २ तक्वः। ३ रिम्वा। ४ रिपुः। ५ रिका। ६ रिहायाः। ७ तायुः। ८ तस्करः। ९ वनर्गुः। १० हुरश्चित्। ११ मुषीवान्। १२ मलिम्लुचः। १३ अघशंसः। १४ वृक इति चतुर्दशैव स्तेननामानि ॥ २४ ॥

१ निण्यम्। २ सस्वः। ३ सनुतः। ४ हिरुक्। ५ प्रतीच्यम्। ६ अपीच्यमिति षण्निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥

१ आके। २ पराके। ३ पराचैः। ४ आरे। ५ परावत इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

१ प्रत्नम्। २ प्रदिवः। ३ प्रवयाः। ४ सनेमि। ५ पूर्व्यम्। ६ अह्नायेति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

१ नवम्। २ नूत्नम्। ३ नूतनम्। ४ नव्यम्। ५ इदा। ६ इदानीमिति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

१ प्रपित्वे। २ अभीके। ३ दभ्रम्। ४ अर्भकम्। ५ तिरः। ६ सतः। ७ त्वः। ८ नेमः। ९ ऋक्षाः। १० स्तृभिः। ११ वम्रीभिः। १२ उपजिह्विका। १३ ऊर्दरम्। १४ कृदरम्। १५ रम्भः। १६ पिनाकम्। १७ मेना। १८ ग्नाः। १९ शेपः। २० वैतशः। २१ अयां। २२ एना। २३ सिषक्तु। २४ सचते। २५ भ्यसते। २६ रेजत इति षड्विंशतिर्द्विश उत्तराणि नामानि ॥ २९ ॥

१ स्वधे। २ पुरन्धी। ३ धिषणे। ४ रोदसी। ५ क्षोणी। ६ अम्भसी। ७ नभसी। ८ रजसी। ९ सदसी। १० सद्मनी।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

११ घृतवती। १२ बहुले। १३ गभीरे। १४ गम्भीरे। १५ ओण्यौ। १६ चम्वौ। १७ पार्श्वौ। १८ मही। १९ उर्वी। २० पृथ्वी। २१ अदिती। २२ अही। २३ दूरेअन्ते। २४ अपारे अपारे इति चतुर्विंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि नामधेयानि ॥ ३० ॥

उर्वी हन्महद्गय इरज्यति शिम्बाता निर्णिगस्त्रेमा केतुर्वट् चिक्यद्धिकमिदमि वार्चति विप्रो रेभो यज्ञो भरता ईमहे दाति परिस्रव स्वपिति कूप-स्तृपुर्निण्यमाके प्रत्नं नवं प्रपित्वे स्वधे त्रिंशत् ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः।

१ जहा। २ निधा। ३ शिताम। ४ मेहना। ५ दमूनाः। ६ मूषः। ७ इषिरेण। ८ कुरुतन। ९ जठरे। १० तितउ। ११ शिप्रे। १२ मध्या। १३ मन्दू। १४ ईर्मान्तासः। १५ कायमानः। १६ लोधम्। १७ शीरम्। १८ विद्रधे। १९ द्रुपदे। २० तुग्वनि। २१ नंसन्ते। २२ नसन्त। २३ आहनसः। २४ अश्नसत्। २५ इष्मिणः। २६ वाहः। २७ परितक्म्या। २८ सुविते। २९ दयते। ३० नू चित्। ३१ नू च। ३२ दावने। ३३ अकूपारस्य। ३४ शिशीते। ३५ सुतुकः। ३६ सुप्रायणाः। ३७ अप्रायुवः। ३८ च्यवनः।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

३९ रजः। ४० हरः। ४१ जुहुरे। ४२ व्यन्तः। ४३ क्राणाः। ४४ वाशी। ४५ विषुणः। ४६ जामिः। ४७ पिता। ४८ शंयोः। ४९ अदितिः। ५० एरिरे। ५१ जसुरिः। ५२ जरते। ५३ मन्दिने। ५४ गौः। ५५ गातुः। ५६ दंसयः। ५७ तूताव। ५८ चयसे। ५९ वियुते। ६० ऋधक्। ६१ अस्यः। ६२ अस्येति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

१ सस्निन्। २ वाहिष्टः। ३ दूतः। ४ वावशानः। ५ वार्यम्। ६ अन्धः। ७ असश्चन्ती। ८ वनुष्यति। ९ तरुष्यति। १० भन्दनाः। ११ आहनः। १२ नदः। १३ सोमो अक्षाः। १४ श्वात्रम्। १५ ऊतिः। १६ हासमाने। १७ पड्भिः। १८ ससम्। १९ द्विता। २० व्राः। २१ वराहः। २२ स्वसराणि। २३ शर्याः। २४ अर्कः। २५ पविः। २६ वक्षः। २७ धन्व। २८ सिनम्। २९ इत्था। ३० सचा। ३१ चित्। ३२ आ। ३३ द्युम्नम्। ३४ पवित्रम्। ३५ तोदः। ३६ स्वञ्चाः। ३७ शिपिविष्टः। ३८ विष्णुः। ३९ आघृणिः। ४० पृथुज्रयाः। ४१ अथर्युम्। ४२ काणुका। ४३ अध्रिगुः। ४४ आङ्गूषः। ४५ आपान्तमन्युः। ४६ श्मशा। ४७ उर्वशी। ४८ वयुनम्। ४९ वाजपस्त्यम्। ५० वाजगन्ध्यम्। ५१ गध्यम्। ५२ गधिता। ५३ कौरयाणः। ५४ तौरयाणः। ५५ अहयाणः। ५६ हरयाणः। ५७ आरितः। ५८ व्रन्दी। ५९ निष्षपी। ६० तूर्णाशम्। ६१ क्षुम्पम्। ६२ निचुम्पुणः। ६३ पदिम्। ६४ पादुः। ६५ वृकः। ६६ जोषवाकम्। ६७ कृत्तिः। ६८ श्वघ्नी। ६९ समस्य। ७० कुटस्य। ७१ चर्षणिः। ७२ शम्बः ७३ केपयः।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

७४ तूतुमाकृषे। ७५ अंसत्रम्। ७६ काकुदम्। ७७ बीरिटे। ७८ अच्छ। ७९ परि। ८० ईम्। ८१ सीम्। ८२ एनम्। ८३ एनाम्। ८४ सृणिरिति चतुरुत्तरमशीतिः पदानि॥ २॥

१ आशुशुक्षणिः। २ आशाभ्यः। ३ काशिः। ४ कुणारुम्। ५ अलातृणः। ६ सलल्कम्। ७ कत्पयम्। ८ विस्रुहः। ९ वीरुधः। १० नभन्वाश्रम्। ११ अस्क्रधोयुः। १२ निश्चम्भाः। १३ वृबदुक्थम्। १४ ऋदूदरः। १५ ऋदूपे। १६ पुलुकामः। १७ असिन्वती। १८ कपना। १९ भाऋजीकः। २० रुजानाः। २१ जूर्णिः। २२ ओमना। २३ उपलप्रक्षिणी। २४ उपसि। २५ प्रकलवित्। २६ अभ्यर्धयज्वा। २७ ईक्षे। २८ क्षोणस्य। २९ अस्मे। ३० पाथः। ३१ सवीमनि। ३२ सप्रथाः। ३३ विदथानि। ३४ श्रायन्तः। ३५ आशीः। ३६ अजीगः। ३७ अमूरः। ३८ शशमानः। ३९ देवो देवाच्या कृपा। ४० विजामातुः। ४१ ओमासः। ४२ सोमानम्। ४३ अनवायम्। ४४ किमीदिने। ४५ अमवान्। ४६ अमीवा। ४७ दुरितम्। ४८ अप्वा। ४९ अमतिः। ५० श्रुष्टी। ५१ पुरन्धिः। ५२ रुशत्। ५३ रिशादसः। ५४ सुदत्रः। ५५ सुविदत्रः। ५६ आनुषक्। ५७ तुर्वणिः। ५८ गिर्वणसे। ५९ असूर्ते सूर्ते। ६० अम्यक्। ६१ यादृश्मिन्। ६२ जारयायि। ६३ अग्रिया। ६४ चनः। ६५ पचता। ६६ शुरुधः। ६७ अमिनः ६८ जज्झतीः। ६९ अप्रतिष्कुतः। ७० शाशदानः। ७१ सृप्रः। ७२ सुशिप्रः। ७३ रंसु। ७४ द्विबर्हाः। ७५ अक्रः। ७६ उराणः। ७७ स्तियानाम्। ७८ स्तिपाः।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

७६ जबारु। ८० जरूथम्। ८१ कुलिशः। ८२ तुञ्जः। ८३ बर्हणा। ८४ ततनुष्टिम्। ८५ इलीबिशः। ८६ कियेधाः। ८७ भृमिः। ८८ विष्पितः। ८९ तुरीपम्। ९० रास्पिनः। ९१ ऋञ्जतिः। ९२ ऋजुनीती। ९३ प्रतद्वसू। ९४ हिनोत। ९५ चोष्कूयमाणः। ९६ चोष्कूयते। ९७ सुमत्। ९८ दिविष्टिषु। ९९ दूतः। १०० जिन्वति। १०१ अमत्रः। १०२ ऋचीषमः। १०३ अनर्शरातिम्। १०४ अनर्वा। १०५ असामि। १०६ गल्दया। १०७ जलहवः। १०८ वक्कुरः। १०९ वेकनाटान्। ११० अभि धेतन। १११ अंहुरः। ११२ बतः। ११३ वाताप्यम्। ११४ चाकन्। ११५ रथर्यति। ११६ असक्राम्। ११७ आधवः। ११८ अनवब्रवः। ११९ सदान्वे। १२० शिरिम्बिठः। १२१ पराशरः। १२२ क्रिविर्दती। १२३ करूलती। १२४ दनः। १२५ शरारुः। १२६ इदंयुः। १२७ कीकटेषु। १२८ बुन्दः। १२९ बृन्दम्। १३० किः। १३१ उल्बम्। १३२ ऋबीसमृबीसमिति द्वात्रिंशच्छतं पदानि ॥ ३ ॥

जहा सञ्जिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि।

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

पञ्चमोऽध्यायः ।

१ अग्निः । २ जातवेदाः । ३ वैश्वानर इति त्रीणि पदानि ॥१॥

१ द्रविणोदाः । २ इध्मः । ३ तनूनपात् । ४ नराशंसः । ५ इलः । ६ बर्हिः । ७ द्वारः । ८ उषासानक्ता । ९ दैव्या होतारा । १० तिस्रो देवीः । ११ त्वष्टा । १२ वनस्पतिः । १३ स्वाहाकृतय इति त्रयोदश पदानि ॥ २ ॥

१ अश्वः । २ शकुनिः । ३ मण्डूकाः । ४ अक्षाः । ५ ग्रावाणः । ६ नाराशंसः । ७ रथः । ८ दुन्दुभिः । ९ इषुधिः १० हस्तघ्नः । ११ अभीशवः । १२ धनुः । १३ ज्या । १४ इषुः । १५ अश्वाजनी । १६ उलूखलम् । १७ वृषभः । १८ द्रुघणः । १९ पितुः । २० नद्यः । २१ आपः । २२ ओषधयः । २३ रात्रिः । २४ अरण्यानी । २५ श्रद्धा । २६ पृथिवी । २७ अप्वा । २८ अग्नायी । २९ उलूखलमुसले । ३० हविर्धाने । ३१ द्यावा-पृथिवी । ३२ विपाट्छुतुद्री । ३३ आर्त्नी । ३४ शुनासीरौ । ३५ देवी जोष्ट्री । ३६ देवी ऊर्जाहुती इति षट्त्रिंशत्पदानि ॥ ३ ॥

१ वायुः । २ वरुणः । ३ रुद्रः । ४ इन्द्रः । ५ पर्जन्यः । ६ बृहस्पतिः । ७ ब्रह्मणस्पतिः । ८ क्षेत्रस्य पतिः । ९ वास्तोष्पतिः । १० वाचस्पतिः । ११ अपां नपात् । १२ यमः । १३ मित्रः । १४ कः । १५ सरस्वान् । १६ विश्वकर्मा । १७ तार्क्ष्यः । १८ मन्युः । १९ दधिक्राः । २० सविता । २१ त्वष्टा । २२ वातः । २३ अग्निः । २४ वेनः । २५ असुनीतिः ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

२६ ऋतः । २७ इन्दुः । २८ प्रजापतिः । २९ अहिः । ३० अहिर्बुध्न्यः । ३१ सुपर्णः । ३२ पुरूरवा इति द्वात्रिंशत्पदानि ॥ ४ ॥

१ श्येनः । २ सोमः । ३ चन्द्रमाः । ४ मृत्युः । ५ विश्वानरः । ६ धाता । ७ विधाता । ८ मरुतः । ९ रुद्राः । १० ऋभवः । ११ अङ्गिरसः । १२ पितरः । १३ अथर्वाणः । १४ भृगवः । १५ आप्त्याः । १६ अदितिः । १७ सरमा । १८ सरस्वती । १९ वाक् । २० अनुमतिः । २१ राका । २२ सिनीवाली । २३ कुहूः । २४ यमी । २५ उर्वशी । २६ पृथिवी । २७ इन्द्राणी । २८ गौरी । २९ गौः । ३० धेनुः । ३१ अघ्न्या । ३२ पथ्या । ३३ स्वस्तिः । ३४ उषाः । ३५ इला । ३६ रोदसी इति षट्त्रिंशत्पदानि ॥ ५ ॥

१ अश्विनौ । २ उषाः । ३ सूर्या । ४ वृषाकपायी । ५ सरण्यूः । ६ त्वष्टा । ७ सविता । ८ भगः । ९ सूर्यः । १० पूषा । ११ विष्णुः । १२ विश्वानरः । १३ वरुणः । १४ केशी । १५केशिनः । १६ वृषाकपिः । १७ यमः । १८ अज एकपात् । १९ पृथिवी । २० समुद्रः । २१ अथर्वा । २२ मनुः । २३ दध्यङ् । २४ आदित्याः । २५ सप्त ऋषयः । २६ देवाः । २७ विश्वे देवाः । २८ साध्याः । २९ वसवः । ३० वाजिनः । ३१ देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्येकत्रिंशत्पदानि ॥ ६ ॥

अग्निर्द्रविणोदा अश्वो वायुः श्येनोश्विनौ षट् ।

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ समाप्तम् ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

श्री गणेशाय नमः

वेदों की आदर्श शिक्षा

ब्रह्मचारीष्णंश्चरति रोदसी उभे तस्मिन्देवाः संमनसो भवन्ति ।
स दाधार पृथिवीं दिवं च स आचार्यं तपसा पिपर्ति ॥ १ ॥
समानी प्रपा सह वो अन्नभागः समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि ।
सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यतारा नाभिमिवाभितः ॥ २ ॥
सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।
अन्यो अन्यमभिहर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या ॥ ३ ॥
संगच्छध्वं संवदध्वं संवो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं तथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥ ४ ॥
समानो मंत्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मंत्रमभिमंत्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारी ही विद्या प्राप्त कर पृथिवी और सूर्यादि लोक के रहस्यों की खोज कर सकता है। उसकी विद्या से देवगण प्रसन्न होकर सदा उसके सहायक रहते हैं। विद्याबल से वह पृथ्वी और द्युलोक को धारण करता है और ब्रह्मचर्य की तपस्या से गुरुकी महिमा बढ़ाता है ॥१॥

तुम्हारा पानी पीने का स्थान और तुम्हारे अन्न का भाग समान हो। समाज के सभी व्यक्ति परमात्मोपासक और अग्निहोत्र करनेवाले हों और सबका उद्देश्य एक ही हो, प्राणी मात्र का हित ॥ २ ॥

हे मनुष्यो! मैं तुम्हें सहृदय, सांमनस्य और अद्वेष बनाता हूँ। तुम सब आपस में सद्भावना और प्रेम से बर्ताव कर जीवन बिताओ ॥ ३ ॥

हे मनुष्यो! तुम सब साथ मिलकर उन्नति करो, एक साथ विचार करो और एक स्वर से अपने विचार प्रगट करो साथ ही सब अपने पूर्वजों के उपास्यदेव प्रभु की उपासना करो ॥ ४ ॥

तुम्हारा पूर्वोक्त एक ही मूलमंत्र या उद्देश्य हो। तुम्हारी समिति या सभा इसी समान उद्देश्यवाली हो। सभी इसी मन्त्र की मन्त्रणा करो तुम्हारे मन और चित्त एक जैसे होवें। तुम्हारे भोग्य पदार्थ भी समान होवें।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विनम्र निवेदन

ईशावास्यमिदँ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मागृधः कस्यस्विद्धनम् ॥
(शुक्ल यजुर्वेद अध्याय ४० मन्त्र १)

ईश्वर का कथन है कि सृष्टि के सारे प्राणी मेरी ही आत्मा हैं। ज्ञान के द्वारा प्राणीमात्र की पूर्णरूपेण रक्षा का ध्यान रखते हुए अपना भोग–जो कि प्रकृति द्वारा निर्दिष्ट किया हुआ है–भोगो। (किसी की भी हिंसा मत करो। सभी प्राणी सृष्टि की परिचर्या में पूर्ण रूपेण सहायक हैं) किसी भी प्राणी की शक्ति (दूध) को हरण करने की मन में भावना भी न आने दो इसी में अपना कल्याण है। "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तः पुरुषार्थः" परमात्मा के आदेश का पालन करने से ही त्रिविध दुःखों की निवृत्ति होगी इसी में मानव जीवन की सार्थकता एवं सफलता निहित है। "तस्माच्छास्त्रं प्रमाणम्"

सत्त्व, रजस् और तमो गुण की साम्यावस्था के गुणों का अधिष्ठान होने से प्रकृति परमा शक्ति के रूप में और प्रधान पुरुष सदाशिव के रूप में अभिव्यक्त होते हैं; उन्हीं की इच्छानुसार त्रिगुणात्मिका सृष्टि का क्रम बराबर चलता रहता है। इस सृष्टि में सत्त्व गुण प्रधानता से मानव की; रजोगुण प्रधानता से पशुपक्षी की और तमोगुण प्रधानता से कीट पतङ्गादि की उत्पत्ति हुई। ये सब मानव के अविभाज्य अङ्ग हैं।

अतः शक्तिकी वृद्धि कर (आत्मबल बढ़ाकर) एवं प्राणीमात्र की रक्षा कर मानवजीवन का अन्तिम लक्ष्य प्राप्त कीजिए।

"कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम्"

७, क्राइव रो, कलकत्ता। आपका सेवक—मनसुखराय मोर

श्री अवध किशोर सिंह द्वारा
गोपाल प्रिंटिङ्ग वर्क्स, १६८।१, कार्नवालिस स्ट्रीट, कलकत्ता से मुद्रित

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri